

Joep de Hart

1. Inleiding en probleemstelling

De aandacht van psychologen en sociologen voor thema's rond dood en eindigheid is de laatste jaren sterk toegenomen. Met name de professionalisering van de terminale zorg en therapeutische interventie bij stervens- en rouwprocessen vormt het onderwerp van veel studies (vgl. Simpson 1979). Uit verschillende onderzoeken komt naar voren dat ervaringen rond de dood (voorop het overlijden van persoonlijke bekenden) voor jongeren een van de belangrijkste aanleidingen vormt tot reflectie op de zin van het leven (b.v. De Hart 1990b: 52 e.v.; vgl. Toffler 1971: 259 e.v.) of tot het ontstaan van religieuze ervaringen (Vergote 1984: 136 e.v.). Berger en Luckman zien de 'legitimering van de dood' als de duidelijkste testcase voor de vitaliteit en sociale draagkracht van het zingevingssysteem (of 'symbolic universe') dat mensen onderschrijven (Berger en Luckman 1967: 101 e.v.). Zij staan wat dat betreft in een traditie die loopt van klassieke auteurs als Durkheim, Weber en Malinowski tot hedendaagse auteurs als J. Milton Yinger en Clifford Geertz.

De belangrijke plaats die de *meditatio mortis* vanaf de kerkvaders innam binnen de christelijke spiritualiteit heeft zijn wortels in Plato's *Phaedo*, waarin de dood verschijnt als doorgang naar het ware bestaan en het leven de waarde krijgt van een voorbereiding hierop. Plato's concept van de onsterfelijke ziel, gekoppeld aan een leven na de dood en de visie op het leven als een ethische opdracht die in dat licht is gegeven, vormt een kernstuk van de christelijke traditie, dat overigens in het Oude Testament ontbreekt (Knight 1961). Elke ziel is door God geschapen en kent geen einde, al heeft de mens zijn lichamelijke onsterfelijkheid verloren als loon van de oorspronkelijke zonde en zullen doodgravers daardoor – om met Shakespeare te spreken – 'Adams beroep uitoefenen tot de Jongste Dag' (Hamlet, II, 1). Na de scheiding van het lichaam tot het einde der tijden, zal de ziel in het hiernamaals worden gewogen waarna de rechtvaardigen ingaan in het eeuwig leven. In tegenstelling tot het christendom hechten vele andere tradities weinig waarde aan de onder invloed van het platonisme in het latere joodse en christelijke denken ontwikkelde idee van een persoonlijk voortbestaan na de dood, of sluiten ze deze mogelijkheid zelfs uit (o.a. Carse 1980).

Maar: 'Het vanzelfsprekende geloof in een na-aards leven dat eens het hart van de westerse cultuur uitmaakte, is zienderogen aan het verdwijnen, ook onder christenen en theologen', schreef de redactie van het *Tijdschrift voor Theologie* in 1970 (geciteerd door Van Knippenberg 1987: 66). Het tijdstip was goed gekozen, want uit gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat op dat punt in de daaraan voorafgaande jaren grote veranderingen waren opgetreden in de opvattingen van de Nederlanders die tot een kerkgenootschap behoren (Sociaal en Cultureel Planbureau 1992: 458). Halverwege de jaren zestig geloofde nog 83% in een leven na de dood, in 1970 was dit 74%; in dezelfde periode zakte het percentage dat in het bestaan van een hemel geloofde van 94% naar 87%, terwijl het geloof in een vagevuur terugliep van 28% naar 21% en het geloof in een hel van 69% naar 50%. De naar verhouding sterkste veranderingen traden sinds 1966 op wat betreft het geloof in vagevuur en hel, dat anno 1991 door nog slechts respectievelijk 19% en 39% van de kerkleden wordt onderschreven, het geloof in een hemel bleef veel stabiel (86%).

Weliswaar is ook heden ten dage de joods-christelijke doodsvisie voor velen in de westerse wereld nog richtinggevend voor de wijze waarop zij zin geven aan leven en levenseinder, maar daarnaast zijn alternatieve visies opgekomen. Sommige – zoals het geloof in reïncarnatie – putten uit niet-christelijke religieuze tradities, andere zweren elke verwijzing naar een bovenempirische werkelijkheid af en beperken zich tot een binnenwereldlijke duiding van de dood, weer andere beschouwen het als vruchteloos zich met de dood te occuperen: 'Er is niets waar de vrije mens minder over nadent dan de dood; zijn wijsheid bestaat niet in bepeinzing van de dood, maar van het leven', hield Spinoza ons al voor.¹ Uit een enquête die Shneidman in 1970 hield onder de lezers van *Psychology Today* bleek dat de ondervraagden dood en sterven primair interpreteerden als zaken die verbonden zijn met de zin die men aan dit leven weet te geven (Shneidman 1970 en 1971; Ibid. 1977). Felling c.s. stelden vast dat deze overtuiging in 1979 en in 1985 onder onze landgenoten de meest onderschreven levensbeschouwelijke visie vormde en dat de Nederlanders in doorsnee meer binnenwereldlijk dan bovenwereldlijk waren georiënteerd (Felling, Peters en Schreuder 1986: 59; Schreuder 1990: 22). Van Knippenberg (1987) en de door hem daarbij aangehaalde Ariès (1977) en Vovelle (1983), traceren de geleidelijke ondermijning van het religieuze doodsbeeld, waardoor zich naast de religieuze, een niet-religieuze werkelijkheidsbenadering en benadering van de dood tot een zelfstandige culturele grootheid kon ontwikkelen, tot de periode tussen de zestiende en achttiende eeuw.²

Met de afbrokkeling van de christelijk-religieuze visie op de dood, hebben ook de kerken hun monopoliepositie met betrekking tot rituelen rond de dood moeten opgeven. De bekende studie van Jessica Mitford naar de praktijken van onder andere de *National Funeral Directors Association* brengt de ontwikkeling van een joods-christelijke traditie naar een rationele, profane en commerciële handelwijze

voor het begrafeniswezen in beeld (Mitford 1964). In *The Loved One* (1948) maakte Evelyn Waugh hetzelfde thema tot onderwerp van een hilarische roman. Volgens Hahn (1968), Fuchs (1979) en Van Knippenberg (1987) hebben de ontwikkelingen (nog) niet geleid tot een algemeen aanvaarde, nieuwe benadering van de dood. De hedendaagse doodsopvattingen zouden voornamelijk samensmeltingen van allerlei archaisch-magische en modern-rationalistische elementen behelzen. De alternatieven die in omloop zijn voor de traditioneel christelijke interpretatie van leven en dood lijken nogal fragmentarisch en maatschappelijk aanzienlijk minder hecht georganiseerd (vgl. Felling, Peters en Schreuder 1986: 59-60). Schreuder (1990) spreekt van een zekere geestelijke verbrokkeling, een verschijnsel dat eveneens op andere godsdienstige en niet-godsdienstige gedragsdomeinen valt waar te nemen (Janssen en De Hart 1990, 1991; Janssen, De Hart en Gerardts 1992; De Hart 1992b).

Een kernstuk van de christelijke leer is dat voor wie 'leeft vanuit God' de dood niet het definitieve einde kan zijn, maar dat het leven is geplaatst in het teken van vrijheid en belofte (b.v. Rahner 1958) – de essentie van Luthers 'media morte in vita sumus' (Van Knippenberg 1987: 52 e.v., 70). Maar voor hen die twijfelen aan het christelijke transcendentiegelooft lijkt het minder voor de hand te liggen de dood te ervaren als teken van hoop en als de doorgang naar een beter leven (o.a. De Hart, Felling en Peters 1983; Bibby 1987: 246 e.v.). Zij zullen eerder de ervaring opdoen die Fuchs aanduidt met de 'natuurlijke dood': de dood als een biologisch feit, als onvermijdelijk einde zonder magisch-religieuze connotatie (Fuchs 1979), of ze zullen – zoals Max Weber veronderstelde – de dood nog slechts als zinloos kunnen ervaren (Weber 1963a: 569-570 en 1963b: 594-595).

Hoewel zowel in de onderzoeksliteratuur als in studies over 'death-education' en hulpverlening algemeen wordt erkend dat de instelling van mensen ten aanzien van sterven en dood in hoge mate afhangt van de betekenis die zij eraan verlenen, is er opvallend weinig onderzoek verricht naar de mate waarin en de condities waaronder culturele representatiesystemen voor individuen functioneren als bron van zingeving aan sterven, dood en eindigheid. Dergelijke culturele representatiesystemen van dood en eindigheid zijn aan historische verandering onderhevig (b.v. Ariès 1967, 1974 en 1977) en er vindt een voortdurende interferentie plaats tussen oude en nieuwe oriëntatieschema's. Men mag aannemen dat dergelijke verschuivingen en interferenties bij uitstek te constateren zullen zijn onder een jonge, relatief hoog opgeleide populatie binnen een moderne, in hoog tempo seculariserende samenleving als de Nederlandse.

In dit artikel worden een aantal uitkomsten uit een landelijk representatief onderzoek onder bijna 700 jong-volwassenen naar hun opvattingen over dood en eindigheid gerapporteerd. Meer in het bijzonder zal worden nagegaan of traditioneel christelijke duidingen van de dood nog een rol spelen binnen de doodsvisie van de ondervraagden en of er dienaangaande verschillen bestaan tussen de traditionele

godsdienstige milieus (kerkelijken en niet-kerkelijken, denominaties, gelovigen en niet-gelovigen). Indachtig de gemaakte opmerking over de interferentie tussen oude en nieuwe oriëntatieschema's, wordt vervolgens de vraag opgeworpen in hoeverre binnenwereldlijke en christelijke zingevingen aan de dood binnen het alternatieve zingevingsmilieu van de zogenaamde New Age-beweging worden onderschreven.

2. Methode

Steekproef. Halverwege 1991 werden 687 jong-volwassenen in een enquête uitvoerig ondervraagd over onder andere hun levensvisie, opvattingen over dood en eindigheid, levensplanning, toekomstbeeld, waardenoriëntatie en politieke overtuigingen. De hier gepresenteerde gegevens zijn aan dit onderzoek ontleend. De steekproef bestond uit 302 mannelijke en 385 vrouwelijke jong-volwassenen met een gemiddelde leeftijd van 23.9 jaar (standaarddeviatie: 1.2 jaar). Alle respondenten hebben gemeenschappelijk dat zij het middelbaar onderwijs (HAVO, Atheneum of Gymnasium) hebben doorlopen. Op het tijdstip van ondervraging volgde 38% geen opleiding, 62% deed dat wel, van wie 50% full-time. Het betreft voornamelijk wetenschappelijk onderwijs (35%) of een hogere beroepsopleiding (16%). Van de ondervraagden woonde 15% ten tijde van het onderzoek nog bij de ouders thuis, 40% woonde op zichzelf en 34% leefde samen met een vaste partner.

Meetinstrument. In een vooronderzoek op het onderhavige onderzoek werd rond de jaarwisseling van 1985 op 1986 aan bijna driehonderd jongeren (gemiddelde leeftijd 18.7 jaar) enkele vragen over de dood en een mogelijk voortbestaan na de dood voorgelegd, met het verzoek daarop in hun eigen woorden te reageren. Het betrof dus zogenaamde open vragen. Ze hadden betrekking op ideaalbeelden ten aanzien van het eigen sterven en begraven, alsmede het eventuele beeld dat men had van de dood en een mogelijk leven na de dood. Op de teksten van de antwoorden werden inhoudsanalyses uitgevoerd. Op basis van de resultaten destilleerden we een aantal uitspraken uit de teksten die een goed beeld leken te geven van hetgeen door de ondervraagden zoal te berde was gebracht. Deze uitspraken zijn – zoveel mogelijk letterlijk – vervolgens in 1991 aan de steekproef van 700 jong-volwassenen voorgelegd als stellingen die werden voorzien van gesloten antwoordcategorieën, lopend van 1 (daarmee ben ik het sterk oneens) tot 5 (daarmee ben ik het sterk eens). Ze werden dus opgetekend uit de mond van jeugdigen zelf.³ Tussen de steekproef van 1991 en die van 1985/1986 bestaat geen overlap, alle deelnemers kregen in 1991 de vragen voor het eerst onder ogen. Ten slotte zij vermeld dat naar de doodsopvatting van onze respondenten ook in 1991 niet alleen via gesloten, maar tevens via open vragen is geïnformeerd. In dit artikel echter concentreren we ons op de uitkomsten van de gesloten vragen.

3. Uitkomsten

De hieronder te rapporteren onderzoeksresultaten hebben primair betrekking op de opvattingen en ideaalbeelden met betrekking tot de wijze van sterven en begraven, opvattingen over een eventueel voortbestaan na de dood en opvattingen over de zin van de dood en de relatie daarvan met bepaalde denkbeelden of ervaringen. Vervolgens zullen we aan de hand van drie schalen een vergelijking trekken tussen uiteenlopende religieuze categorieën onder de respondenten (kerkelijk betrokkenen versus buitenkerkelijken, katholieken versus protestanten, gelovigen versus ongelovigen). De drie schalen geven een indicatie voor de mate waarin men put uit de christelijke danwel binnenwereldlijke duidingstradities ten aanzien van de dood. Ten slotte wordt voor een aantal opties binnen het alternatieve levensbeschouwelijke milieu van onder andere New Age, nagegaan of deze verbonden zijn met een specifieke houding tegenover christelijke en binnenwereldlijke duidingen van de dood.

We starten evenwel met een korte beschouwing over de vraag vanaf welke leeftijd volgens de ondervraagden het nadenken over dood en eindigheid een rol ging spelen binnen hun leven, en of ervaringen rond dood en sterven naar hun inschatting relevant zijn geweest voor hun huidige levensvisie.

Dood en eindigheid als onderdelen van het levensontwerp: de leeftijd waarop men daarover voor het eerst ging nadenken en subjectieve relevantie voor de huidige levensvisie. In dit artikel ligt het accent op de inhoudelijke opvattingen van de respondenten over de dood. Maar dat is niet het enige aspect van de dood waarnaar is geïnformeerd. Er is tevens nagegaan of de eerste reflecties op dood en eindigheid zich bij de ondervraagden (naar eigen zeggen) hebben voorgedaan in een bepaalde levensfase en of ervaringen rond dood en eindigheid door hen als belangrijk worden gekenschetst voor hun huidige levensvisie. Wat het eerste betreft: vijf 'overgangen' binnen de levensvisie werden aan de respondenten voorgelegd met het verzoek aan te geven rond welke leeftijd zij daarover voor het eerst gingen nadenken. De overgangen hebben betrekking op het zich voor het eerst bewust worden van de eindigheid van het leven, de eerste echte reflectie op de betekenis van dood en sterven, het eerste besef dat er grenzen aan de menselijke vermogens zijn, de eerste twijfels aan de zin van het leven en de zekerheid dat men zich niet (langer) als lid van een kerk of godsdienstige groepering wenst te beschouwen. Er bestond tevens de mogelijkheid te antwoorden met 'dat heb ik nog niet meegemaakt/moet ik nog meemaken', 'dat kan ik niet in jaren aangeven' en 'dat wil ik niet meemaken of doen' (zie: De Hart 1992a).

Blijkens de antwoorden vormen de pubertijd en vroege adolescentie in al deze opzichten een cruciale periode. Ondervraagden die een leeftijd noemen (gemiddeld 56%) geven aan door de bank genomen tussen hun vijftiende en zeventiende

levensjaar de vijf levensbeschouwelijke overgangen te hebben bereikt, te beginnen met het besef van de eindigheid van het leven (15.4 jaar gemiddeld). Tegen het zestiende jaar (gemiddeld 15.9) zegt men zich bewust te zijn geworden van de grenzen aan de menselijke vermogens, waarna in het zeventiende levensjaar de eerste twijfels aan de zin van het leven zich voordoen (gem. 16.3), voor het eerst echt wordt nagedacht over de betekenis van dood en sterven (gem. 16.5) en het besluit valt zich niet als kerklid te beschouwen (gem. 16.5). Respectievelijk 20% en 34% van de ondervraagden stellen twijfels aan de zin van het leven of het afzien van het kerkelijk lidmaatschap nooit te willen meemaken, de overige drie aspecten worden daarentegen door vrijwel niemand afgewezen en maken dus blijkbaar deel uit van het gangbare levensontwerp.

Ook willen we nog het resultaat vermelden van een vraag naar gebeurtenissen of ervaringen die volgens de respondenten van invloed zijn geweest op de wijze waarop ze momenteel doorgaans tegenover de zin van het leven staan. De dood of het lijden van bekenden (b.v. familieleden, vrienden of vriendinnen) wordt dan door 71% van de ondervraagden genoemd als een belangrijke, door 38% als zelfs een zeer belangrijke ervaring. Naast opvoedingservaringen (door maar liefst 49% als heel belangrijk betiteld), de bewustwording van zichzelf en de eigen persoonlijkheid (46%) en het krijgen van een vaste relatie, het gaan samenwonen of trouwen (38%), behoren ervaringen rondom de dood van naaste bekenden daarmee tot de meest genoemde ervaringen die een stempel hebben gedrukt op de huidige visie ten aanzien van de zin van het leven.

Vervolgens gaan we over tot een bespreking van de uitkomsten die ons onderzoek heeft opgeleverd met betrekking tot de inhoud van de concepties van dood en eindigheid die door de ondervraagden worden onderschreven.

Opvattingen over dood en eindigheid: de populariteit van opvattingen over de dood. Zoals vermeld zijn op basis van uitkomsten van een kwalitatief vooronderzoek uit 1985/1986 drieëntwintig uitspraken geformuleerd die betrekking hebben op uiteenlopende aspecten van de doodsvisie. De mate van instemming van de respondenten uit het onderhavige onderzoek met deze vindt men in onderstaande tabel. De uitspraken zijn thematisch geordend en weergegeven in rangorde van populariteit. In de vragenlijst werden ze in willekeurige volgorde aan de respondent aangeboden.

1. *Opvattingen en ideaalbeelden met betrekking tot de wijze van sterven en begraven.* Door de ondervraagde jong-volwassenen wordt sterk gehecht aan een probleemloze wijze van sterven. In vrede en zonder angst, zonder lichamelijke of geestelijke aftakeling, pijnloos, zonder eenzaamheid en haast onmerkbaar: zo zou een meerderheid het liefst de dood ingaan. Dat de dood pas op hoge leeftijd plaatsvindt, dat men sterft in volledig bewustzijn of dat de dood op eigen kracht tegemoet wordt getreden zijn verlangens die veel minder onomstreden zijn. Ook wat

Tabel 1: Opvattingen en ideaalbeelden met betrekking tot de dood in percentages en in volgorde van populariteit (682 < N < 687)

Uitspraak	Verwerpt dit (1,2)	Onder- schrijft dit (4,5)	— X (1<->5)
<i>Opvattingen en ideaalbeelden m.b.t. de wijze van sterven en begraven</i>			
1. Als je tijd gekomen is, komt het er vooral op aan dat je in vrede en zonder angst kunt sterven	4	86	4.4
2. Waar ik bang voor ben is dat ik pas zal sterven na ziekte, na lichamelijke of geestelijke aftakeling	13	71	3.9
3. Ik wil beslist een pijnloze dood	9	67	3.9
4. Op het moment van sterven wil ik absoluut niet alleen zijn	11	55	3.7
5. Zonder dat je het merkt, plotseling overlijden: dat lijkt me een ideale manier van sterven	21	55	3.6
6. Je moet de dood niet voor je uitschuiven maar er nu al rekening mee houden dat ook jij ooit aan de beurt komt	24	53	3.4
7. Dat ik pas op hoge leeftijd sterf is heel belangrijk voor mij	31	40	3.1
8. Ik heb een voorkeur voor crematie, in plaats van begraven worden	38	35	3.0
9. Ik hoop dat ik mijn sterven volledig bewust zal meemaken	29	29	3.0
10. Op het moment van sterven komt het erop aan de dood op eigen kracht tegemoet te treden en niet te vertrouwen op wat voor geloof dan ook	37	35	2.9
11. De dood moet zoveel mogelijk langs natuurlijke weg plaatsvinden; het stervensproces mag zo min mogelijk worden versneld via menselijk ingrijpen	56	22	2.5
12. Het tijdstip van mijn dood hou ik het liefst zelf in de hand	55	18	2.4
<i>Opvattingen over een voortbestaan na de dood</i>			
13. Ik vermoed dat er een soort geestelijk voortbestaan is	27	51	3.3
14. Ik geloof in een hemel of paradijs na de dood	51	28	2.6
15. De dood is de doorgang naar een betere wereld	49	22	2.5
16. Ik ben ervan overtuigd dat reïncarnatie bestaat	60	13	2.1
17. Na de dood gaan sommige mensen naar een hemel en anderen naar een hel	82	6	1.6
<i>Opvattingen over de zin van de dood en de relatie met geloof en levenswijze</i>			
18. Het zijn de mensen zelf die zin geven aan het leven en niets anders	15	68	3.8
19. Normaal gesproken is de dood het natuurlijke einde van het leven, verder moet men daar geen bijzondere betekenis aan toekennen	34	45	3.2
20. De zin van onze dood hangt volledig af van de wijze waarop wij hebben geleefd	44	28	2.7

Uitspraak	Verwerpt dit (1,2)	Onder- schrijft dit (4,5)	X - (1<->5)
21. Ik vind het zinloos me bezig te houden met mijn dood, omdat jedaarover toch niets met zekerheid kunt zeggen	50	26	2.7
22. Verzoening met de dood is voor mij alleen mogelijk in vertrouwen op God en in overgave aan Hem	64	19	2.2
23. Wie op de juiste wijze heeft geleefd zal het eeuwig geluk ten deel vallen	65	10	2.1

betreft de keuze tussen crematie en begraven zijn de meningen verdeeld, al lijkt de hardnekkige kerkelijke én wettelijke weerstand tegen crematie tot aan het eind der jaren zestig, inmiddels verdwenen (Franke 1989; Mitford 1964: 166 e.v.). Omtrent de mogelijkheid van menselijk ingrijpen in het stervensproces is de opstelling ambivalent: hoewel men in meerderheid de mogelijkheid van menselijk ingrijpen ter versnelling van het sterven open houdt, wijst eveneens een meerderheid het volledig zelf bepalen van het moment van overlijden van de hand.

2. *Opvattingen over een voortbestaan na de dood.* Hoewel de ondervraagden overwegend in lichte mate vermoeden dat er een soort geestelijk voortbestaan is na de dood (en er in die zin dus niet van een echte 'ontplatonisering' van de doodsvisie gesproken kan worden), wijzen zij doorgaans zowel traditioneel christelijke opvattingen als een oosterse religieuze notie als de reïncarnatieleer omtrent dit voortbestaan af. Opvallend is dat het geloof in een betere wereld, een hemel of paradijs na de dood op beduidend minder tegenstand stuit dan de scheiding der zielen naar hemel en hel.

3. *Opvattingen over de zin van de dood en de relatie met geloof en levenswijze.* Zoals blijkt uit de tabel is onder de respondenten een visie dominant waarin het de mens zelf is die wordt geacht zin te geven aan het leven, en dat deze niet kan worden afgeleid uit andere instanties (uitspraak 18). Dat deze houding niet zonder meer impliceert dat het levenseinde op volstrekt eigen kracht tegemoet moet worden getreden (uitspraak 10) bleek al in het voorgaande: een dergelijke opvatting wordt slechts door een minderheid van 35% onderschreven. Evenmin is daarmee geïmpliceerd dat de zin van de dood volledig gereduceerd kan worden tot de wijze waarop men heeft geleefd (uitspraak 20) of dat de dood louter het natuurlijke sluitstuk van het leven vorm (uitspraak 19): ook daarmee wordt niet massaal ingestemd. Noch leidt de binnenwereldlijke visie op zingeving tot een fixatie op het *hic et nunc* of tot de idee dat het zinloos zou zijn op zijn dood te anticiperen: 53% van de ondervraagde jong-volwassenen meent dat de mens rekening moet houden met zijn dood (uitspraak 6) en de stelling dat het zinloos is zich met zijn dood te occuperen wordt overwegend afgewezen (uitspraak 21). Wel kan opnieuw gesproken

worden van een relativering van christelijke inhouden: evenals het geloof in een hemel of paradijs en de scheiding der zielen na de dood (uitspraak 14 en 17), wordt ook het vertrouwen op God als enige mogelijkheid tot verzoening met de dood en de belofte van het eeuwig geluk als beloning voor een juiste levenswijze (uitspraak 22 en 23) overwegend verworpen.

Grondstructuren in de opvatting over dood en hiernamaals: de christelijke versus de binnenwereldlijke visie als centrale dimensie. Bij de inhoudsanalyse van de uitspraken die de deelnemers aan het kwalitatieve vooronderzoek van 1985/1986 deden over de dood en een mogelijk bestaan van een leven na de dood, hadden we de indruk dat de mate waarin men traditioneel christelijke leerstukken danwel meer binnenwereldlijke of gesecculariseerde opvattingen onderschreef een hoofddimensie van de verhalen vormde. Ter toetsing van de veronderstelling dat er sprake is van een gemeenschappelijke gronddimensie onderwierpen we de uitspraken in tabel 1 aan een principale componentenanalyse zonder fixering van het aantal te trekken factoren. Ongeveer de helft van de uitspraken in tabel 1 vertoont een significante lading ($\geq .30$) op de eerste van de resulterende factoren. De door deze factor verklaarde variantie bedraagt $R^2 = .23$ en de Eigenwaarde is 5.3. De volgende uitspraken hebben de hoogste positieve ladingen. 'Ik geloof in een hemel of paradijs na de dood' (lading: .87), 'verzoening met de dood is voor mij alleen mogelijk in vertrouwen op God en in overgave aan Hem' (.82), 'de dood is de doorgang naar een betere wereld' (.78), 'wie op de juiste wijze heeft geleefd zal het eeuwige geluk ten deel vallen' (.70), 'ik vermoed dat er een soort geestelijk voortbestaan is' (.68) en 'na de dood gaan sommige mensen naar een hemel en anderen naar een hel' (.59). De volgende drie uitspraken hebben de hoogste negatieve lading: 'op het moment van sterven komt het erop aan de dood op eigen kracht tegemoet te treden en niet te vertrouwen op wat voor geloof dan ook' (lading: $-.64$), 'normaal gesproken is de dood het natuurlijke einde van het leven, verder moet men daar geen bijzondere betekenis aan toekennen' ($-.63$) en 'het zijn de mensen zelf die zin geven aan het leven en niets anders' ($-.60$). Conform de verwachting zijn de zes positief ladende uitspraken te herkennen als elementen van een traditioneel christelijke, de drie negatief ladende daarentegen van een binnenwereldlijke visie op de dood. De door Schreuder (1990) voor de totale bevolking en voor een reeks van levensbeschouwelijke elementen vastgestelde twee centrale zingevingsmoellen van christelijkheid en binnenwereldlijkheid komen dus ook uit de opvattingen van Nederlandse jong-volwassenen over de dood naar voren.

Centraal in de christelijke visie staat het perspectief van hoop en belofte, waarin de dood niet als het definitieve einde maar slechts als een doorgang verschijnt en het vertrouwen op God als enige bron van verzoening met het levenseinde wordt gezien. Het leerstuk van de scheiding der zielen naar hemel en hel legt veel minder gewicht in de schaal: het verklaart 35% van de variantie in de eerste factor, terwijl

het geloof in een hemel of paradijs en het vertrouwen op God respectievelijk 76% en 67% van de verklaarde variantie voor hun rekening nemen. In de binnenwereldlijke visie worden deze beide pijlers van de christelijke interpretatie afgewezen: de dood is niets anders dan het natuurlijke sluitstuk van het leven en de mens zal hem volstrekt op eigen kracht tegemoet dienen te treden. De twee visies vormen elkaars antipoden. Over alle zes christelijke duidings-items bedraagt het percentage ondervraagden dat het ermee oneens is 56%, het percentage dat het ermee eens is 23% en de gemiddelde score (1: sterk mee oneens <->5: sterk mee eens): 2.4; voor de drie binnenwereldlijke items is dit respectievelijk 29%, 49% en 3.3. Met andere woorden: binnenwereldlijke opvattingen over de dood worden beduidend vaker en door de bank genomen sterker onderschreven dan onderdelen van de traditioneel christelijke leer.

Op basis van de uitkomsten van de factoranalyse werden drie schalen geconstrueerd. De eerste is een overall-schaal *binnenwereldlijke versus christelijke doodsoopvatting*: (opgebouwd uit alle negen in het voorgaande genoemde items, Cronbachs alpha-betrouwbaarheidscoëfficiënt: .89), de tweede een deelschaal die beoogt de mate waarin *christelijke doodsoopvattingen* worden onderschreven te meten (de zes positief ladende items, Cronbachs alpha: .88), de derde een deelschaal die zich concentreert op de mate waarin *binnenwereldlijke doodsoopvattingen* worden onderschreven (de drie negatief ladende items, Cronbachs alpha: .72).

De negen uitspraken die indicatief werden geacht voor een christelijk-binnenwereldlijke dimensie clusteren op één factor, maar tegelijkertijd laat zich vaststellen dat deze factor toch minder comprehensief is dan we aanvankelijk vermoeden. Voor de meeste overige opinies over dood en sterven geldt dat ze er min of meer los van staan (alle ladingen liggen onder .43), al is er wel enige samenhang. Wie een christelijke duiding onderschrijft is onder andere geneigd menselijk ingrijpen in het stervensproces af te wijzen, meer te anticiperen op zijn dood en de zin van de dood te koppelen aan de wijze waarop men heeft geleefd; wie daarentegen een binnenwereldlijke visie huldigt is eerder geneigd anticipatie op de dood als zinloos te beschouwen, heeft een sterkere voorkeur voor crematie en is banger dat de dood met pijn en lichamelijke of geestelijke aftakeling gepaard zal gaan. Daarnaast zij nog vermeld dat ook het geloof in reïncarnatie, hoewel afkomstig van buiten de oorspronkelijke bronnen van de christelijke wereldvisie (het joodse geloof en het griekse denken), een positieve samenhang vertoont met de christelijke doodsvisie, al is het verband niet sterk.

Verschillen tussen categorieën respondenten wat betreft de opvatting over dood en sterven. Conventioneel godsdienstige achtergrond: de uitkomsten naar kerkelijkheidstype, denominatie en houding tegenover transcendentie. Tot nu toe is alleen in algemene zin gesproken over de opvattingen met betrekking tot de dood. Er mag echter verwacht worden dat er verschillen zullen bestaan tussen mensen met

een uiteenlopende godsdienstige achtergrond. Zoals voor andere aspecten van de levensbeschouwing geldt ook voor de duiding van de dood dat deze niet in een sociaal vacuüm wordt ontwikkeld, maar vanuit een specifiek levensbeschouwelijk milieu – of dat nu een conventioneel kerkelijk en christelijk, danwel een buitenkerkelijk of niet specifiek christelijk milieu is. We hanteren drie indicatoren: de mate van kerkelijke betrokkenheid, de kerkrichting waartoe men zichzelf rekent en de opvattingen die men huldigt met betrekking tot het bestaan van een transcendente kracht, macht of God. Ter wille van de overzichtelijkheid zullen de verschillende milieus niet op alle kenmerken die in het voorgaande de revue passeerden worden vergeleken.⁴ We concentreren ons op één facet of onderdeel van de doodsopvatting, te weten: de mate waarin de opvatting omtrent de dood gekleurd is door traditioneel christelijke danwel binnenwereldlijke noties. We maken daarbij gebruik van de vermelde drie schalen.

In tabel 3 worden uiteenlopende categorieën respondenten vergeleken. De ondervraagden zijn achtereenvolgens ingedeeld naar kerkelijke betrokkenheid, naar kerkrichting (in zoverre ze zich als kerklid beschouwen), naar transcendentiegelooft (lopend van zij die elk bestaan van een God of hogere macht afwijzen, via zij die daarover niets met zekerheid menen te kunnen zeggen, tot respondenten met een algemene vorm van transcendentiegelooft en respondenten die een christelijk Godsbeeld onderschrijven) en naar godsdienstig type. Bij het laatste gaat het om een combinatie van kerklidmaatschap en transcendentiegelooft.

Per godsdienstige categorie respondenten zijn nu de volgende cijfers berekend, die in de tabel per rij van links naar rechts staan weergegeven. Ten eerste: de score op de overall-schaal binnenwereldlijke-christelijke visie op de dood (een hoge score duidt op een sterke onderschrijving van christelijke noties omtrent de dood, een lage score op een sterk binnenwereldlijk gekleurde doodsvisie). Ten tweede: het percentage respondenten dat respectievelijk beide visies op de dood in meer dan gemiddelde mate afwijst, alleen een binnenwereldlijke visie in meer dan gemiddelde mate onderschrijft, alleen een christelijke visie in meer dan gemiddelde mate onderschrijft, en beide visies in meer dan gemiddelde mate onderschrijft. Ten derde: het gezamenlijk percentage respondenten dat geen exclusieve keuze maakt voor een der beide duidingen. Ten vierde ten slotte: het totaal aantal respondenten binnen de steekproef dat tot de betreffende godsdienstige categorie kan worden gerekend. In de onderste rij van de tabel vindt men de cijfers voor de hele steekproef.

De scores op de overall-schaal 'binnenwereldlijke-christelijke visie op de dood' lopen per godsdienstige categorie sterk uiteen (voor de kerkelijkheidstypen, vormen van transcendentiegelooft en godsdienstige typen bedragen de eta's achtereenvolgens .69, .78 en .72, alle met een $p < .001$). Zoals verwacht mocht worden vormen de respondenten die nooit lid zijn geweest van een kerk en die elke vorm van transcendentiegelooft afwijzen het milieu bij uitstek voor binnenwereldlijke

Tabel 2: Mate waarin binnenwereldlijke danwel christelijke opvattingen over de dood worden onderschreven naar godsdienstig kenmerk van de ondervraagden: gemiddelde score op de overall-schaal 'Binnenwereldlijke-christelijke visie op de dood' en score op de schalen 'Christelijke visie op de dood' en 'Binnenwereldlijke visie op de dood'. 'Laag' betekent een score onder het gemiddelde, 'hoog' een score boven het gemiddelde op de betreffende schaal

Godsdienstig kenmerk	Gemiddelde score op de schaal: 'Binnenwereldl.-christel. visie op de dood'	Score op respectievelijk de deelschalen <i>binnenwereldlijke en christelijke doodsvisie</i>					N	
		Binnenw. visie: Christel. visie:	1. % laag +	2. % hoog +	3. % laag +	4. % hoog +		catégorie 1.+4.
1. Kerkelijkheidstype (Lidmaatschap x kerkbezoek)								
- Nooit lid geweest	16.6		12	68	8	12	24	209
- Ex-kerkliden	19.4		15	52	14	19	34	183
- Nominale leden	25.9		10	20	44	26	36	142
- Kerkse leden	33.5		2	-	84	14	16	87
2. Kerkrichting								
- Rooms-katholieken	26.6		8	18	46	28	36	116
- Nederlands hervormden	29.8		7	7	70	16	23	70
- Gereformeerden	32.6		4	2	81	13	17	52
- Overige kerken	(31.3)		(7)	(13)	(73)	(7)	(14)	30
3. Transcendentiegelooft								
- Ongelovig	12.8		7	90	-	3	10	106
- Twijfelend/weet niet	18.1		14	62	8	16	30	204
- Gelooft in hogere macht	23.7		19	22	30	28	47	197
- Gelooft in een God	32.5		-	6	81	13	13	151
4. Godsdienstig type (Lidmaatschap x transc. geloof)								
- Ongelovige buitenkerkelijken	12.7		7	90	-	3	10	103
- Twijfelende buitenkerkelijken	17.5		12	67	7	14	26	168
- Buitenkerkelijken gelovend in een hogere macht	22.6		20	29	25	26	46	130
- Kerkliden gelovend in een God	29.1		7	12	62	19	26	268
Hele steekproef	22.4		11	41	31	17	28	687

visies op de dood, terwijl anderzijds de traditioneel christelijke doodsinterpretaties primair geconcentreerd zijn onder de kerkse, gereformeerde en in een God gelovende ondervraagden. Minstens zo interessant is echter de constatering dat de duidelijkheid voornamelijk beperkt blijft tot enerzijds de orthodoxe, traditioneel godsdienstige, anderzijds de uitgesproken ongelovige pool van het spectrum, en dat daarbuiten een tamelijk grote pluriformiteit blijkt te bestaan. Zo staat enerzijds 46% van de rooms-katholieken en van de nominale kerkleden niet afwijzend tegenover binnenwereldlijke duidingen van de dood (=de som van de percentages in de als 2. en 4. genummerde kolommen van tabel 2), terwijl anderzijds door een op de vijf ondervraagden die zichzelf nooit als lid van een kerk hebben beschouwd christelijke doodsvoorstellingen worden bijgevallen (=de som van de percentages in de als 3. en 4. genummerde kolommen van tabel 2). Het is een onduidelijkheid die voornamelijk tot stand lijkt te komen via het grote aantal respondenten dat onzeker is over het bestaan van een God of hogere macht danwel een vage transcendentieconceptie huldigt (vgl. wat dat betreft de opmerkingen van Dekker in: Pater, Dekker en Ter Linden 1986). Onder deze categorie respondenten, die noch tot de conventioneel ongelovige/buitenkerkelijke noch de conventioneel gelovige/kerkse milieus gerekend kan worden, is een mengeling van binnenwereldlijke en traditioneel christelijke visies op dood en eindigheid in omloop. Daarbij wordt zowel uit elementen van de humanistische, atheïstische of agnosticistische als uit die van de christelijke traditie geput. Er bestaat blijkbaar een aanzienlijk reservoir aan buitenkerkelijken dat wel in een of andere vorm van transcendentie gelooft en dat geen exclusieve keuze wenst te maken voor hetzij een binnenwereldlijke hetzij een christelijke visie op de dood.

De uitkomsten naar betrokkenheid bij onderdelen van de levensbeschouwelijke paracultuur. We hebben nu gezien in hoeverre binnen kerkelijke c.q. gelovige en buitenkerkelijke c.q. ongelovige milieus traditioneel christelijke en binnenwereldlijke concepties van de dood worden onderschreven. Er bestaan echter volop aanwijzingen dat met de dichotomieën kerkelijkheid-buitenkerkelijkheid en geloof-ongeloof slechts een beperkt deel van de hedendaagse levensbeschouwelijke 'markt' wordt bestreken. Naast het conventionele, geïnstitutionaliseerde christendom en de ongelovige tradities en niet godsdienstige organisatievormen heeft zich een levensbeschouwelijk milieu geformeerd waarin – zo lijkt het – zowel de aanspraken van de christelijke tradities als die van scepticisme, atheïsme en agnosticisme worden afgewezen. Volgens een aantal auteurs wordt binnen dit alternatieve milieu geput uit uiteenlopende bronnen. Er zou sprake zijn van oude westerse esoterische en occulte tradities (b.v. neopaganisme, natuurmystiek), naast oosterse religieuze elementen (b.v. yoga, reïncarnatie, zen) en meer moderne benaderingen (b.v. transpersonale therapievormen, parapsychologie). Juist waar het jongeren betreft lijkt deze 'levensbeschouwelijke paracultuur' (Schnabel 1982) of dit

'cultische milieu' (Jorgensen 1982; Campbell 1972) – door andere auteurs kortweg aangeduid als 'New Age' (Knoblauch 1989; Stenger 1989 en 1990; Kranenborg 1989 en 1992; Hilhorst 1992) – een levendige interesse te ondervinden. Zo bleek in 1983 25% van de Nederlandse middelbare scholieren zich ooit in reïncarnatie, 30% in buitenaardse beschavingen of vliegende schotels en 21% in parapsychologische fenomenen verdiept te hebben, had 15% ervaring opgedaan met meditatietechnieken en sloot 35% niet uit dat zijn leven beïnvloed werd door de stand der sterren (De Hart 1990a: 75-77; 1990b: 85 e.v.). Binnen de in dit artikel geanalyseerde steekproef van jong-volwassenen stelt bij voorbeeld 45% er zeker van te zijn dat de principes waarvan de homeopathie zich bedient op waarheid berusten, en zegt 11-13% zich in zijn handelen wel eens te laten leiden door horoscopen, antroposofische of holistische principes (De Hart en Janssen 1992; De Hart 1993).

De vraag die we ons vervolgens stellen luidt of binnen dit alternatieve levensbeschouwelijke milieu sprake is van een specifieke houding tegenover enerzijds christelijke en anderzijds binnenwereldlijke duidingen van de dood. Aangezien het, zoals gezegd, om een nogal pluriforme verzameling ideeën, praktijken en bewegingen gaat, willen we de participanten binnen de levensbeschouwelijke paracultuur niet op voorhand over één kam scheren en zijn we de houding tegenover de twee onderscheiden doodsvizies voor twaalf afzonderlijke onderdelen van die paracultuur nagegaan. In vrijwel alle publikaties erover wordt het syncretisme en eclecticisme benadrukt dat bij uitstek typerend zou zijn voor het alternatieve levensbeschouwelijke milieu. Wat betreft de opvattingen over de dood verwachten we dus een relatief groot aantal deelnemers aan te treffen dat geen exclusieve keuze wil maken voor hetzij christelijke hetzij binnenwereldlijke ideeën.

In tabel 4 staan de twaalf hier onderzochte onderdelen van de paracultuur weergegeven. Naast bewegingen die al van wat oudere datum zijn (b.v. antroposofie), archaische kennisvormen (astrologie), oosterse religieuze elementen (yoga, reïncarnatie, boeddhisme, zen), is ook gevraagd naar parapsychologische interesses, het geloof in buitenaardse beschavingen en vliegende schotels (in de jaren vijftig waren in de Verenigde Staten een aantal groepen actief die vandaaruit een apocalyptische filosofie aanhingen), en belangrijke onderdelen van de huidige New Age-beweging zoals 'natuurlijke leef- en geneeswijzen' (homeopathie, macrobiotiek) en de filosofie van het holisme. Voor elk onderdeel zijn achtereenvolgens drie vormen van betrokkenheid in kaart gebracht: in de eerste plaats de respondenten die de mogelijkheid open willen houden dat wat vanuit de betreffende invalshoek wordt beweerd op waarheid berust, in de tweede plaats de respondenten die een stapje verder gaan en zeggen daarvan absoluut overtuigd te zijn, in de derde plaats de respondenten die zeggen (op zijn minst soms) hun gedrag af te stemmen op de betreffende principes. Per categorie respondenten zijn vervolgens voor elk onderdeel van het alternatieve milieu dezelfde aspecten van de houding tegenover de dood nagegaan en per rij vermeld als in de vorige tabel werden gerapporteerd.

Tabel 3: Mate waarin binnenwereldlijke danwel christelijke opvattingen over de dood worden onderschreven naar participatie in onderdelen van het paraculturele levensbeschouwelijke milieu: gemiddelde score op de overall-schaal 'Binnenwereldlijke-christelijke visie op de dood' en score op de schalen 'Christelijke visie op de dood' en 'Binnenwereldlijke visie op de dood'. 'Laag' betekent een score onder het gemiddelde, 'hoog' een score boven het gemiddelde op de betreffende schaal

		<i>Score op de twee deelschalen van visie op de dood</i>				
		1.	2.	3.	4.	%
Betrokkenheid bij	Schaal 1	%	%	%	%	1. +4.
onderdelen van de levensbeschouwelijke paracultuur	Binnenwereldlijke visie:	laag	hoog	laag	hoog	
	Schaal 2		+	+	+	
	Christelijke visie:	laag	laag	hoog	hoog	
<hr/>						
A.	Sluit niet uit dat dit onderwerp op waarheid berust					
B.	Weet dat zeker					
C.	Houdt daar op zijn minst soms rekening mee in zijn handelen					
1. New Age-beweging						
A.	(N = 77)	18	26	29	27	45
B.	(N = 14)	(21)	(7)	(36)	(36)	(57)
C.	(N = 32)	(19)	(25)	(25)	(31)	(50)
2. Reïncarnatie						
A.	(N = 329)	16	29	28	27	43
B.	(N = 57)	21	18	28	33	54
C.	(N = 77)	14	29	26	31	45
3. Astrologie/horoscopen						
A.	(N = 258)	16	38	25	21	37
B.	(N = 47)	(17)	(30)	(21)	(32)	(49)
C.	(N = 87)	15	32	24	29	44
4. Zen						
A.	(N = 149)	15	37	28	20	35
B.	(N = 29)	(28)	(21)	(24)	(28)	(56)
C.	(N = 41)	(20)	(34)	(27)	(19)	(39)
5. Boeddhisme						
A.	(N = 207)	15	37	29	19	34
B.	(N = 38)	(21)	(18)	(34)	(26)	(47)
C.	(N = 52)	15	31	31	23	38

Score op de twee deelschalen van visie op de dood

		1.	2.	3.	4.	%
Betrokkenheid bij	Schaal 1	%	%	%	%	1. + 4.
onderdelen van de	Binnenwereldlijke visie:	laag	hoog	laag	hoog	
levensbeschouwe-	Schaal 2			+	+	+
lijke paracultuur	Christelijke visie:	laag	laag	hoog	hoog	
<hr/>						
6. Para-psychologie						
A. (N = 338)		14	39	29	19	33
B. (N = 110)		16	30	26	27	43
C. (N = 111)		17	33	28	22	39
7. Buitenaardse beschavingen (UFO's)						
A. (N = 353)		11	42	24	23	34
B. (N = 71)		11	54	17	18	29
C. (N = 42)		(7)	(38)	(26)	(29)	(36)
8. Antroposofie						
A. (N = 224)		16	37	29	18	34
B. (N = 39)		(28)	(33)	(18)	(21)	(49)
C. (N = 81)		19	27	38	16	35
9. Yoga-leer						
A. (N = 474)		13	42	28	17	30
B. (N = 131)		20	35	26	19	39
C. (N = 108)		16	32	32	19	35
10 Holisme						
A. (N = 163)		14	37	32	17	31
B. (N = 66)		17	32	32	20	37
C. (N = 90)		17	33	33	17	34
11. Homeopathie						
A. (N = 596)		11	39	33	17	28
B. (N = 298)		13	36	32	19	32
C. (N = 342)		11	36	33	20	31
12. Macrobiotiek						
A. (N = 256)		13	42	26	19	32
B. (N = 53)		13	45	23	19	32
C. (N = 90)		10	47	27	17	27
<hr/>						
Hele steekproef (N = 687)		11	41	31	17	28

Uit de gegevens komt naar voren dat de verschillende vormen van betrokkenheid bij uiteenlopende onderdelen van 'paracultuur' lang niet zo sterk gerelateerd zijn aan de mate waarin christelijke en binnenwereldlijke doodsoopvattingen worden onderschreven als de conventionele godsdienstige variabelen uit de vorige tabel. De paraculturele betrokkenheid vormt wat dat betreft een betrekkelijk op zichzelf staand gedragsdomein dat niet tot een grote scheiding der geesten leidt. Het is zeker niet zo dat die betrokkenheid de ondersteuning van binnenwereldlijke of profane visies impliceert (kolom 2; uitzondering: een sterk geloof in buitenaardse beschavingen of vliegende schotels), wel gaat een sterk geloof in de principes van New Age, reïncarnatie, astrologie, zen en parapsychologie gepaard met een grotere beaming van *zowel* christelijke als binnenwereldlijke opvattingen (kolom 4). Verder is een nauwe verbondenheid met de levensbeschouwelijke paracultuur evenmin gerelateerd aan een geringere onderschrijving van christelijke duidingen (kolom 3; waarbij het onderwerp buitenaardse en vliegende schotels opnieuw de uitzondering vormt). In tegendeel: voor onderwerpen als New Age, reïncarnatie en boeddhisme geldt juist dat de 'true believers' relatief sterk ontvankelijk blijken voor de christelijke doodsoopvatting. Wel kan veelal (in het geval van New Age, reïncarnatie, zen, boeddhisme en antroposofie) gesproken worden van een naar verhouding grote scepsis ten aanzien van *zowel* de christelijke als de binnenwereldlijke traditie (kolom 1). Deze respondenten gaan blijkbaar buiten de beide tradities op zoek naar interpretatieschema's. Hoe die schema's er precies uitzien is een vraag die we hebben getracht te beantwoorden via een aantal open vragen. Aangezien deze kwalitatieve gegevens nog niet zijn geanalyseerd, moesten we het antwoord vooralsnog schuldig blijven.

Voor bijna alle onderwerpen uit de levensbeschouwelijke paracultuur geldt dat een sterk geloof erin verbonden is met een relatief geringe bereidheid een exclusieve keuze te maken voor een van de twee centrale interpretatieschema's ten aanzien van de dood, hetzij wat de onderschrijving hetzij wat de verwerping ervan betreft (kolom 5; uitzonderingen: homeopathie en macrobiotiek, die in geen enkel opzicht aan een aparte houding tegenover de dood zijn gerelateerd). Het een en ander resulteert in duidelijk geringere correlaties tussen de twee centrale duidingsschema's van de dood voor de betrokkenen bij paraculturele thema's vergeleken met de totale onderzoekspopulatie. Voor de hele steekproef bedraagt de waarde van de contingentiecoëfficiënt $C = .41$, voor respondenten die de waarheid van de paraculturele onderwerpen niet uitsluiten gemiddeld $C = .28$, voor de respondenten die van die waarheid overtuigd zijn gemiddeld $C = .20$ en voor de respondenten die hun handelen er wel eens op afstemmen gemiddeld $C = .25$. Anders uitgedrukt: bij mensen die betrokken zijn bij het alternatieve levensbeschouwelijke milieu valt de houding tegenover het ene duidingsschema moeilijker te voorspellen vanuit die tegenover het andere.

4. Conclusies

Van de in dit artikel besproken variabelen bleken de verbinding van de dood met het perspectief van de hoopvolle verwachting (het geloof in een hemel of paradijs na de dood, de dood als doorgang naar een betere wereld) en het vertrouwen op God als enige mogelijkheid tot verzoening met de dood de sterkste indicatoren voor een christelijke doodsvisie te zijn. De secularisering, fragmentering of levensbeschouwelijke verbrokkeling en pluralisering van de eertijds overkoepelende (christelijke) visie op leven en dood, waarvan in de inleiding werd gesproken, komt duidelijk naar voren. De christelijke visie op de dood met het centrale perspectief van een leven na de dood en – in mindere mate – de binnenwereldlijke visie waarin de betekenis van de dood wordt losgemaakt van elke boven-menselijke of boven-empirische verwijzing, vormen wel een tamelijk cohesieve dimensie binnen de doodspceptie, maar de reikwijdte is zeer beperkt. Normen, idealen en angsten met betrekking tot het stervensproces, het tijdstip van overlijden, de anticipatie op de dood, en de wijze van begraven hangen hier nauwelijks mee samen. Dit terwijl bij voorbeeld euthanasie, de individuele zelfbepaling van de dood en het memento mori door de kerkelijke orthodoxie toch traditioneel zijn omgeven met uitdrukkelijke voorschriften. Er kan ook gesproken worden van een zekere secularisering van de doodsvisie. De christelijke interpretatie kent wel een grotere coherentie dan de binnenwereldlijke, maar zij is minder populair. Hoewel de christelijke visie vaker wordt afgewezen dan beaamd, gebeurt dit zeker niet massaal en het leidt er ook niet toe dat binnenwereldlijke duidingen wel sterk worden onderschreven. Op afzonderlijke punten bestaat meer eenstemmigheid: de idee van een scheiding der zielen naar de dood wordt door 82% van de ondervraagden verworpen.

Wat de sociale locatie van de doodsvopvattingen betreft constateerden we dat de christelijke visie op dood en hiernamaals in hoge mate typerend is voor kerkse, gereformeerde en gelovige kringen, terwijl binnenwereldlijke opvattingen vooral gezocht moeten worden in ongelovige buitenkerkelijke milieus. Voor de ondervraagden die niet tot een van deze beide polen van het godsdienstig spectrum behoren is het beeld echter veel minder scherp. Driekwart van de door ons onderzochte buitenkerkelijke jong-volwassenen beschouwt zichzelf niet als zonder meer ongelovig: 42% wil of kan geen uitspraak doen omtrent het bestaan van een God of hogere macht en 32% huldigt wel degelijk een of ander algemeen transcendentiegeloof, al komt dit niet overeen met het traditioneel christelijke, persoonlijke Godsbeeld. Vooral onder deze laatste categorie treffen we vaak christelijke noties omtrent dood en hiernamaals aan: door ruim de helft van deze respondenten wordt de christelijke doodsvisie onderschreven, waar onmiddellijk aan toegevoegd moet worden dat dit in de helft van de gevallen gebeurt in combinatie met elementen van de binnenwereldlijke doodspceptie. Karakteristiek voor deze

groep is dus niet zozeer de relativering van christelijke inhouden, alswel dat voor geen enkele optie een exclusieve keuze wordt gemaakt. Als we onze blik nu verleggen naar de kerkleden onder de respondenten, dan komen we verdere voorbeelden van de genoemde fragmentering en pluralisering tegen. Van de nominale leden (62% van alle kerkleden in onze steekproef!) kiest slechts 44% exclusief voor de christelijke doodsvisie, bij de rooms-katholieken (17% van de totale steekproef) is dit eveneens een minderheid van 46%.

Fragmentering en pluralisering ten slotte ook bij de interesses, praktijken en bewegingen zoals die zich manifesteren binnen het alternatieve levensbeschouwelijke milieu van wat vaak kortweg wordt aangeduid als 'New Age'. Het is een milieu waarin in hoge mate geput wordt uit buitenchristelijke esoterische bronnen (gnostiek, neopaganisme, occultisme) en niet-christelijke religies en culturen (met name het hindoeïsme en boeddhisme). Niet gebleken is dat mensen die veel geloof hechten aan de ideeën en stromingen die daar opgeld maken, naar verhouding sterk gekant zijn tegen christelijke interpretaties van de dood. Wat betreft de onderschrijving van christelijke danwel binnenwereldlijke noties van de dood staan de intensief bij de paracultuur betrokken respondenten tussen enerzijds hun kerkse, gereformeerde of gelovig christelijke en anderzijds hun ongelovige leeftijdsgenoten in. Voor een aantal geledingen van de paracultuur is niet een afkering van de christelijke traditie typerend, maar veeleer een syncretisme waarbij zowel aan christelijke als aan binnenwereldlijke interpretaties van de dood wordt gerefereerd. Andere onderdelen van het paraculturele aanbod leiden tot geen specifieke positie met betrekking tot christelijke doodsopvattingen.

* Het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd, werd gesteund door de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk Onderzoek in Nederland, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Noten

1. Ethica, boek IV, stelling 67: 'Homo liber de nulla re minus quam de morte cogitat; et ejus sapientia non mortis, sed vitae meditatio est'.

2. Een andere veronderstelling van Philippe Ariès (1967, 1974, 1977), die ook bij Norbert Elias (1980, 1984) en anderen is te vinden, namelijk dat sterven en dood met steeds stringenter taboes werden omkleed, wordt echter door meerdere auteurs bestreden. Volgens Wouters (1989 en 1990; vgl. Wouters en Ten Kroode 1980; Fuchs 1971) betreft het hier een romantisering van het verleden en hij baseert zich daarbij op uitgebreide analyse van onder andere verpleegkundige tijdschriften, medische handboeken en In Memoriams vanaf de jaren dertig. Volgens Wouters werd de dood juist steeds minder ontkend en verdrongen, groeide de aandacht voor emoties en psychische verwerking met betrekking tot de dood, kan een 'emancipatie van stervenden' geconstateerd worden en vond een tweevoudige 'democratisering' en 'informalisering' rond het sterven plaats, waarbij enerzijds hulpverleners zich gingen definiëren als de 'verlengde arm' van de patiënt en nabestaanden, anderzijds de overgave aan een bovennatuurlijke macht werd afgezworen. In dit proces trad vanaf 1970 een versnel-

ling op die er onder andere toe leidde dat sinds die tijd gesproken wordt van stervensbegeleiding. De secularisering en de 'sociologisering' en 'psychologisering' vormen verschillende kanten van dezelfde medaille: waar het geloof in bovennatuurlijke krachten en een leven na de dood afnam, daar groeide de hoop op wat intermenselijke contacten tot stand kunnen brengen (zie b.v. Van Opzeeland-de Tempe 1980).

3. Omdat het doel uitdrukkelijk was na te gaan in hoeverre de doodsopvattingen van de respondenten uit het vooronderzoek representatief zijn voor opvattingen die op bredere schaal onder Nederlandse jongeren met een vergelijkbaar opleidingsniveau zijn aan te treffen, is in 1991 aan de deelnemers niet een staalkaart van de christelijke geloofsleren of profane levensvisies aangeboden. Elementen uit de christelijke traditie en overlevering – zoals het geloof in engelen en heiligen, in het vagevuur, de opstanding der doden op de jongste dag of het katholieke sacrament van het laatste oliesel – ontbreken omdat er door geen van de respondenten in het vooronderzoek naar werd verwezen.

4. In de verdere analyses is dat overigens wel gedaan en de verschillen blijken doorgaans marginaal. Zo vonden we bij voorbeeld geen enkel significant verschil wat betreft de mate waarin wordt gehecht aan een anticipatie op de dood (items 6 en 21) en evenmin wat betreft de mate waarin men verlangt zijn sterven bewust te ervaren (items 5 en 9).

Geraadpleegde literatuur

- Ariès, P. (1967), La mort inversée. *Archives Européennes de Sociologie* 8, 169-195.
- Ariès, P. (1974), *Western attitudes towards death from the middle ages to the present*. Baltimore.
- Ariès, P. (1977), *L'homme devant la mort*. Parijs.
- Berger, P.L., en T. Luckman (1967), *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, New York.
- Bibby, R.W. (1987), *Fragmented gods. The poverty and potential of religion in Canada*. Toronto.
- Campbell, C. (1972), The cult, the cultic milieu and secularization. In: M. Hill (red.), *A Sociological Yearbook of Religion in Britain* 5. Londen, 119-136.
- Carse, J.P. (1980), *Death and existence. A conceptual history of human mortality*. New York.
- Elias, N. (1980), Over de dood en de eenzaamheid van stervenden in onze tijd. *De Gids* 143, 451-479.
- Elias, N. (1984), *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*. Amsterdam.
- Felling, A., J. Peters en O. Schreuder (1986), *Geloven en leven. Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Zeist.
- Franke, I. (1989), *Crematie in Nederland 1975-1955*. Utrecht.
- Fuchs, W. (1971), Die These von der Verdrängung des Todes. *Frankfurter Hefte* 26, 177-184.
- Fuchs, W. (1979), *Todesbilder in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main.
- Hahn, A. (1968), *Einstellungen zum Tod und ihre soziale Bedingtheit*. Stuttgart.
- Hart, J. de, A. Felling en J. Peters (1983), Secularisering en geborgenheid. *Sociale Wetenschappen* 26, 1, 1-27.
- Hart, J. de (1990a), Sirenenzang. De identificatie met cultus en evangelische bewegingen onder jongeren tijdens en na hun middelbare schooltijd. *Religieuze Bewegingen in Nederland* 21, 67-95.
- Hart, J. de (1990b), *Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kampen.

- Hart, J. de (1992a), Jongeren, hun levensplanning en de relevantie van sekseverschillen. *Sociologische Gids* 39, 219-237.
- Hart, J. de (1992b), Tussen hemel en aarde. Over jongeren en christelijke traditie. *Verbum* 59, 109-115.
- Hart, J. de (1993), Jongeren en 'New Age'. Recente cijfers betreffende de betrokkenheid van jong-volwassenen bij alternatieve levensbeschouwelijke stromingen. *Sociale Wetenschappen* 36, 1 (in druk).
- Hart, J. de, en J. Janssen (1992), New Age als paracultuur. De betrokkenheid van jongeren bij alternatieve levensbeschouwelijke stromingen zoals New Age. *Voorwerk – Tijdschrift voor godsdienstige vorming in school en kerk* 9, 1, 14-23.
- Hilhorst, H.W.A. (1992), De New Age-beweging als levensbeschouwelijk zingevingssysteem in de geseclariseerde samenleving. *Praktische Theologie* 19, 1, 31-51.
- Janssen, J., en J. de Hart (1990), Praying as an individualised ritual. In: H.-G. Heimbrock en H.B. Boudewijnse (red.), *Current studies on rituals. Perspectives for the psychology of religion*. Amsterdam.
- Janssen, J., en J. de Hart (1991), Jeugdcultuur: een kind van haar tijd. Inleiding en perspectief. *Jeugd en Samenleving* 21, 68-85.
- Janssen, J., en J. de Hart en M. Gerardts (1992), Images of god in adolescence. *The International Journal for the Psychology of Religion* 3 (in druk).
- Jorgensen, D.L. (1982), The esoteric community. An ethnographic investigation of the cultic milieu. *Urban Life* 4, 383-407.
- Knight, G.A. (1961), *Christelijke theologie van het oude testament*. Utrecht/Antwerpen (vert. uit het Engels).
- Knippenberg, M. van (1987), *Dood en religie. Een studie naar communicatief zelfonderzoek in het pastoraat*. Kampen.
- Knoblauch, H. (1989), Das unsichtbare neue Zeitalter. 'New Age', privatisierte Religion und kultisches Milieu. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41, 504-525.
- Kranenborg, R. (1989), Het verschijnsel 'New Age': een overzicht. *Religieuze Bewegingen in Nederland* 18, 7-18.
- Kranenborg, R. (1992), Wat is New Age? *Voorwerk* 9, 1, 4-13.
- Mitford, J. (1964), *Laatste eer naar laatste mode*. Amsterdam (vert. uit het Engels).
- Opzeeland-de Tempe, J. van (1980), Een psychotherapeut als celebrant van een requiem: rouwen, rouwtheorie en rouwtherapie. In: G.E. Banck e.a. (red.), *Gestalten van de dood*. Baarn 1980, 14-42.
- Pater, L., G. Dekker en N. ter Linden (1986), *Meningen over de dood – het einde of een nieuw begin?* Amsterdam.
- Rahner, K. (1958), *Zur Theologie des Todes*. Freiburg.
- Schnabel, P. (1982), *Tussen stigma en charisma. Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*. Deventer.
- Schreuder, O. (1990), De religieuze traditie in de jaren tachtig. In: O. Schreuder en L. van Snippenburg (red.), *Religie in de Nederlandse samenleving – de vergeten factor*. Baarn, 17-41.
- Shneidman (1970), You and death. *Psychology today*, afl. augustus, 67-72.
- Shneidman (1971), You and death. *Psychology today*, afl. juni, 43 e.v.
- Shneidman (1977), The college student and death. In: H. Feifel (red.), *New meanings of death*. New York, 68-86.
- Simpson, M.A. (1979), *Dying, death, and grief. A critically annotated bibliography and source book of thanatology and terminal care*. New York/Londen.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1992), *Sociaal en Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk.

- Stenger, H. (1989), Der 'okkulte' Alltag, Beschreibungen und wissenssoziologische Deutungen des 'New Age'. *Zeitschrift für Soziologie* 18, 119-135.
- Stenger, H. (1990), Kontext und Sinn. Ein typologischer Versuch zu den Sinnstrukturen des 'New Age'. *Soziale Welt* 41, 383-403.
- Toffler, A. (1971), *Toekomstshock*. Bussum.
- Vergote, A. (1984), *Religie, geloof en ongelooft. Psychologische studie*. Antwerpen/Amsterdam.
- Vovelle, M. (1983), *La mort et l'occident – de 1300 à nos jours*. Parijs.
- Weber, M. (1963a), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen.
- Weber, M. (1963b), *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen.
- Wouters, C. (1989), Sterven en voortleven in Nederland vanaf 1930. De regulering van macht en emoties aan het levenseinde. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16, 3, 3-30.
- Wouters, C. (1990), *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam.
- Wouters, C., en H. ten Kroode (1980), Informalisering in het rouwen en in de omgang met doden op de snijtafel. In: G.E. Banck e.a. (red.), *Gestalten van de dood*. Baarn 1980, 55-74.